

УВОДЗІНЫ

Сучасная беларуская мова, адна з маладых і высокаразвітых нацыянальных моў Савецкага Саюза, якая, як і многія іншыя нацыянальныя мовы, выступае ў дзвюх разнавіднасцях — літаратурнай і дыялектнай. Літаратурная разнавіднасць (беларуская літаратурная мова) — гэта ўнармаваная і адшліфаваная пісьменнікамі, публіцыстамі, вучонымі, дзеячамі культуры і асветы вышэйшая форма камунікацыі і інфармацыі, прызначаная для агульнанароднага карыстання ў вусным і пісьмовым выглядзе. Дыялектная разнавіднасць (беларуская дыялектная мова) — неўнармаваная, тэрытарыяльна і ў некаторай ступені сацыяльна абмежаваная, беспісьмовая форма беларускай нацыянальнай мовы, уласцівая пераважна вясковаму насельніцтву і прыгодная толькі для штодзённа-бытавога карыстання. Абедзве ўказаныя разнавіднасці на сучасным этапе знаходзяцца ў цеснай узаемасувязі і ўзаемадзеянні. Асабліва выразна гэта праяўляецца ў арыгінальных творах беларускіх пісьменнікаў, дзе заканамерна пераплятаюцца разнастайныя агульнанародныя і вузкаямясцовыя моўныя асаблівасці.

Сучасная беларуская мастацкая літаратура з'яўляецца адной з багацейшых славянскіх літаратур як у сэнсе тэматыкі, так і ў сэнсе моўна-выяўленчых сродкаў. Таму мова яе ўяўляецца ўзорам, на які трэба раўняцца пры адборы ў літаратурную мову розных выяўленчых сродкаў. Праўда, мова беларускай мастацкай літаратуры яшчэ дасканала не вывучана, але нават павярхоўны аналіз твораў паказвае, што ў іх сінтэзаваны і арганічна знітаваны лексічныя асаблівасці як літаратурнай, так і дыялектнай разнавіднасці беларускай нацыянальнай мовы. Адзначанае, можна сказаць, — працяг і ўдасканаленне традыцый старажытнай беларускай літаратуры, у якой «праявілася тэндэнцыя да збліжэння мовы творчых мастацкай літаратуры, асабліва публіцыстычных, з жы-

вой народнай гаворкай, і ў гэтай справе старажытная беларуская літаратурная мова выпрацавала своеасаблівыя прыёмы пісьма, заснаваныя на выкарыстанні моўных сродкаў жывой гаворкі, што надзвычай узбагачала сістэму выяўленчых сродкаў літаратурна-пісьмовай мовы і вызваляла яе ад незразумелых народу стараславянізмаў і іншых традыцыйных кніжных элементаў, якія сваімі вытокамі ішлі яшчэ ад часоў агульнарускай пісьменнасці і станавіліся яўнай архаічнасцю»¹.

У сучаснай беларускай філалогіі тэрмін «дыялектызм» тлумачыцца як «слова, ужыванне якога абмежавана пэўнай гаворкай»², «слова або словазлучэнне, уласцівае якой-небудзь гаворцы, але не ўжываемае ў літаратурнай мове»³, «слова і выраз, які ўжываецца толькі ў данай мясцовасці і не адпавядае ўстаноўленым нормам літаратурнай мовы»⁴, «слова або моўны зварот з якога-небудзь дыялекту, ужыты ў літаратурнай мове»⁵. Існуе меркаванне, што «дыялектызмы — гэта словы мясцовых гаворак, якія, будучы ўжытымі ў мастацкім творы, значэннем, граматычнай будовай ці гучаннем адрозніваюцца ад слоў агульнанародных, літаратурных. Дыялектызмы не ўваходзяць у склад лексікі літаратурнай мовы»⁶. Ёсць імкненне размежаваць тэрміны «дыялектнае слова» і «дыялектызм»: «Словы і выразы, якія ўжываюцца ў пэўнай гаворцы ці мясцовым дыялекце і па свайму гукавому саставу або значэнню адрозніваюцца ад слоў агульнанародных, літаратурных, называюцца дыялектнымі.

---

¹ Шакун Л. М. Аб мове паэм «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе». — У зб.: Труды по языкознанию. Мінск, 1958, с. 115.

² Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія. Мінск, 1961, с. 179.

³ Юрэвіч А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск, 1962, с. 64.

⁴ Макарэвіч А. А. Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік. Мінск, 1963, с. 43.

⁵ Баханькоў А. Я., Гайдукевіч І. М., Шуба П. П. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, выд. 2-е. Мінск, 1972, с. 114.

⁶ Камароўскі Я. М., Мяцельская Е. С. Беларуская мова. Дапаможнік для абітурыентаў. Мінск, 1974, с. 34—35.

Калі гэтыя словы трапляюць у літаратурную мову, іх называюць дыялектызмамі»⁷. Са сказанага вынікае, што «дыялектнае слова» і «дыялектызм» паняцці не тоесяны.

Пад дыялектнай лексікай увогуле разумеецца сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай гаворцы ці дыялекце і сваім гукавым складам або значэннем, сваімі граматычнымі ці фразеалагічнымі асаблівасцямі адрозніваюцца ад літаратурных. Трапіўшы ў літаратурную мову па адпаведнай прычыне, дыялектныя словы ў залежнасці ад сваіх асаблівасцей супрацьпастаўляюцца літаратурным нормам і называюцца фанетычнымі, акцэнталагічнымі, лексічнымі, семантычнымі, словаўтваральнымі, марфалагічнымі, сінтаксічнымі і фразеалагічнымі дыялектызмамі.

Беларускія савецкія пісьменнікі актыўна выкарыстоўваюць у сваіх творах дыялектызмы пераважна як моўную характарыстыку дзейных асоб, але ў апошнія дзесяцігоддзі некаторыя з іх (асабліва пісьменнікі малодшага ўзросту) нават у сваёй, аўтарскай, мове стараюцца выкарыстаць усе магчымыя сродкі выражэння сучаснай беларускай мовы. Таму зараз і ў паэтычных творах шырока наглядаецца так званая «дыялектызацыя». Напрыклад, у чатырохрадковым вершы Р. Бардуліна «Існасць» выкарыстаны фанетычны, марфалагічны і акцэнталагічны дыялектызмы:

Хоць век твой — *краец* веташка,
Шлях людзям знач ты, *жыцьмеш* покі,
Каб не разбіцца, як *машка*,
Аб ветравое шкло эпохі!

(«Польмя», 1976, № 1, с. 81)

Выдзеленыя дыялектныя словы адэкватныя літаратурным нормам *акраец*, *будзеш жыць*, *мошка* і *машкара*.

Дапаможнік гэты прапануецца як слоўнік-даведнік, у які ўключаны найбольш арыгінальныя і шырокаўжывальныя ў мове мастацкай літаратуры лексічныя, семантычныя і словаўтваральныя дыялектызмы. Крытэрыямі аднясення такіх лексем да дыялектызмаў з'яўляюцца, па-першае, стылістычная памета *абл.* (абласное) у «Руска-беларускім слоўніку пад рэдакцыяй Я. Коласа, К. Крапівы, П. Глебкі (М., 1953), «Беларуска-рускім слоўніку» пад рэдакцыяй К. Крапівы (М., 1962) і «Глу-

⁷ Гурскі М. І., Булахай М. Г., Марчанка М. Ц. Беларуская мова, ч. 1. Мінск, 1969, с. 58.

мачальным слоўніку беларускай мовы», падрыхтаваным супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства АН БССР (т. 1—5); па-другое, адсутнасць выбраных слоў у літаратурных слоўніках і наяўнасць іх у абласных; па-трэцяе, тэрытарыяльная абмежаванасць сферы ўжывання гэтых слоў, вызначаная лінгвагеаграфіяй.

Крыніцай фактычнага матэрыялу з'яўляюцца ў асноўным праявіныя творы беларускіх савецкіх пісьменнікаў. Гэта тлумачыцца тым, што ў прозе значна часцей сустракаюцца разнастайныя дыялектныя асаблівасці і ў ёй дыялектызмы могуць выконваць не толькі эстэтычную, але і назывную ці інфармацыйную функцыю, таму што ў многіх выпадках яны выступаюць спецыфічнымі мясцовымі назвамі агульнавядомых ці невядомых на значнай тэрыторыі прадметаў, з'яў, дзеянняў, працэсаў і звязаных з імі розных прыкмет, акалічнасцей і інш. Ілюстрацыі-прыклады з паэтычных і іншых жанраў прыводзяцца толькі ў адзначаным плане ці для больш поўнай характарыстыкі значэння дыялектнага слова ў літаратурна-мастацкім творы.

Дыялектызмы пададзены строга ў алфавітным парадку. Усе яны размеркаваны па лексіка-граматычных разрадах (часцінах мовы), на што ўказвае пэўная паметка (*наз.*—назоўнік, *прым.*—прыметнік і г. д.). Акрамя гэтага, змяняльныя часціны мовы суправаджаюцца паметамі, якія паказваюць на род, лік, зборнасць, трыванне. Калі слова выкарыстана пісьменнікам у пераносным сэнсе ці мае стылістычную афарбоўку, яно суправаджаецца таксама неабходнай паметай (у канцы кнігі прыводзіцца спіс умоўных скарачэнняў і поўных назваў граматыка-стылістычных памет).

Кожны дыялектызм тлумачыцца апісальна ці літаратурным адпаведнікам у цеснай сувязі з кантэкстам, у якім яго выкарыстаў той ці іншы пісьменнік. Калі гэта зрабіць немагчыма, на дапамогу падключаюцца разнастайныя лексікаграфічныя працы, дзе маецца адпаведнае тлумачэнне. У некаторых выпадках тлумачэнне поўнасю запазычваецца з дакладнай пашпартызацыяй крыніцы. Кожнае тлумачэнне абавязкова падмацоўваецца адным ці некалькімі прыкладамі, узятымі непасрэдна з літаратурна-мастацкага твора з указаннем яго назвы і аўтара. Многазначнасць слоў перадаецца пералікам і нумарацыяй у адным артыкуле розных значэнняў слова, якія таксама суправаджаюцца прыкладамі-ілюстрацыямі з мастацкіх тэкстаў. Аманімічныя дыялектызмы змяшча-

юцца асобнымі артыкуламі і маюць свае спецыфічныя граматыка-стылістычныя паметы. Усе прыклады-ілюстрацыі ўзяты з пасляваенных выданняў.

Варыянты выкарыстаннага пісьменнікамі таго ці іншага дыялектнага слова (фанетычныя, акцэнталагічныя, марфалагічныя і арфаграфічныя) змяшчаюцца адзін за адным, напрыклад: *адале, адаля і адылі, аддудураны і аддудыраны* і г. д. Памяншальныя формы ў асобных артыкулы не вылучаюцца і паметамі не суправаджаюцца.

Асабліва важнае значэнне надаецца заключнай частцы слоўнікавага артыкула, дзе пасля паметы *параўн.* падаюцца словы з жывой беларускай народна-дыялектнай мовы, аднайменныя і аднакарэнныя, раўназначныя і блізказначныя выкарыстаным пісьменнікамі. Асноўная задача такіх матэрыялаў — даказаць, што «вылушчанае» слова не прыдуманна пісьменнікам, а запазычана ім з народнай (пераважна роднай) гаворкі ці ў іншага пісьменніка і літаратурна апрацавана, г. зн. мэтанакіравана ўведзена ў літаратурны ўжытак (агульнавядома, што пісьменніцкія неалагізмы сустракаюцца шмат у якіх творах). Акрамя гэтага, параўноўваючы некаторыя літаратурныя нормы, літаратурныя апрацоўкі і прыведзеныя дыялектныя факты, чытач (у першую чаргу студэнт, навучэнец) можа самастойна выявіць пэўныя адрозненні літаратурнага слова ад дыялектнага ці наадварот, а таксама «ўбачыць» пісьменніцкую працу над дыялектным матэрыялам. Усе пададзеныя лексічныя і лексікаграфічныя працы дакладна пашпартызаваны для найбольш зручнага карыстання імі.